

«Η Ρητορική του Αριστοτέλη και οι αντιλήψεις του για τον πολιτικό λόγο – Μια σύγκριση με το σήμερα»

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ο Αριστοτέλης, πανεπιστήμονας και καθολικό πνεύμα της εποχής του, ασχολήθηκε φυσικά και με τη ρητορική. Η Ρητορική του βέβαια δεν συγκαταλέγεται στα φιλοσοφικά του έργα και κατά μίαν έννοια υποτιμάται, αφού τυπικά δεν είναι παρά ένα πρακτικό εγχειρίδιο με οδηγίες προς τους δημόσιους ομιλητές. Όμως, όπως θα δούμε, δεν είναι απλώς μια συστηματική δουλειά, μια οργανωμένη παράθεση όλων των δυνατοτήτων του λόγου και συνεπώς μια επαρκέστατη μελέτη των σχετικών ζητημάτων, ούτε μόνο μια διδασκαλία με αξεπέραστη πρακτική και θεωρητική σημασία και διαρκή ισχύ, αλλά και κάτι πολύ περισσότερο από αυτό. Η Ρητορική, εκτός του ότι είναι ένας λόγος για τον λόγο, έχει δηλαδή μιαν εγγενή (ίσως φιλοσοφική) αυτοαναφορικότητα, όπως έχει παρατηρήσει και ο Χάιντεγκερ,¹ είναι και ένα ρητορικό έργο καθαυτό, αφού ο Αριστοτέλης επιχειρηματολογεί για την αξία της ρητορικής, δηλαδή κάνει χρήση αυτής, αλλά ταυτόχρονα και ένα φιλοσοφικό κείμενο, καθώς προϋποθέτει τη Λογική, τη Διαλεκτική του (αλλά και διαπερνάται από έννοιες φιλοσοφικές, όπως η αρετή, η ευδαιμονία, κλπ.), είναι επίσης μια πολιτική ή και ηθική πραγματεία, αφού συναρτάται με τις σχετικές θεωρίες του, αλλά κι ένα αισθητικό δοκίμιο, ιδίως στο μέρος που αφορά το λεκτικό. Είναι, σε κάθε περίπτωση, ένας πολύτιμος διαλογισμός για το λέγειν.

Η ρητορική στην αρχαιότητα

Ας δούμε όμως αρχικά την έννοια της ρητορικής. Είναι γνωστό ότι η ρητορική, κι αν γεννήθηκε, όπως εικάζουν πολλοί στη Σικελία,² ωρίμασε και έφθασε στην κορύφωση της στην Αθήνα, συνδεδεμένη οργανικά και αιτιακά με την εμπέδωση της δημοκρατίας και των θεσμών της, θεσμών που προϋπέθεταν την ανάπτυξη του λόγου και των διαδικασιών πειθούς για να λειτουργήσουν, δηλαδή της Εκκλησίας του Δήμου, των δικαστηρίων, αλλά και του θεάτρου³ (όπου σύμφωνα με την περίφημη φράση του

¹ Όπως αναφέρει ο Παν. Θανασάς στο «Ο Χάιντεγκερ και η αριστοτελική Ρητορική» (διαθέσιμο στο διαδίκτυο), ο φιλόσοφος γοητεύτηκε από τη Ρητορική του Αριστοτέλη, αφενός λόγω του ότι ο λόγος στη Ρητορική είναι εκτός από αντικείμενο και μέσο θεώρησης, αφετέρου από το γεγονός ότι ακριβώς αυτό το αντικείμενό της, ο λόγος, αποτελεί το θεμελιώδες στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο Χάιντεγκερ αποδίδει τον περίφημο αριστοτελικό προσδι-ορισμό του ανθρώπου «ως ζώου λόγον έχοντος» με τη φράση «ο άνθρωπος είναι ένα ον που ομιλεί» (και όχι ένα ον που έχει λογική), θεωρώντας ότι τουλάχιστον στα *Πολιτικά* και τη *Ρητορική* το πρωτογενές συστατικό στοιχείο της κοινότητας δεν είναι η ορθολογικότητα ή «το έλλογο», αλλά η δυνατότητα της ομιλίας, η γλώσσα (το συνομιλείν). (Χάιντεγκερ: «Θεμελιώδεις έννοιες της αριστοτελικής φιλοσοφίας», 2002, σειρά πανεπιστημιακών διαλέξεων για τη Ρητορική του Αριστοτέλη).

² Σύμφωνα με την αρχαία (και μάλιστα αναγόμενη στον Αριστοτέλη) παράδοση θεωρείται ότι η ρητορική έλκει την καταγωγή της από τις δικαστικές διαμάχες που ξέσπασαν στη Σικελία μετά την πτώση των τυραννικών καθεστώτων. Εκεί αναδείχθηκαν οι περίφημοι ρήτορες Κόρακας και Τεισίας, που θεωρήθηκαν οι πρώτοι συγγράφοντες πραγματεία περί ρητορικής (ο Cole διατύπωσε την άποψη ότι πρόκειται για ένα πρόσωπο: Τεισίας ο Κόραξ). Για την ιστορία της αρχαίας ρητορικής βλ. G. Kennedy: *Ιστορία της κλασικής ρητορικής*, εκδ. Παπαδήμα, 2000.

³ Για τη σύνδεση ρητορικής – θεάτρου βλ. Γ. Χρονοπούλου «Ο δρων λόγος. Ρητορική και Φιλοσοφία στον Σοφοκλή» (νήσος, 2011), ιδίως κεφ. Ρητορική και Δράμα, σ. 23-60.

Κλέωνα στον Θουκυδίδη, οι Αθηναίοι γίνονταν «θεαταί λόγων»⁴). Η ρητορική υπήρξε η γλώσσα της δημοκρατίας.

Σ' αυτό το πλαίσιο ήταν λογικό να εγκαθιδρυθούν σχολές ρητορικής, κάτω και από την επίδραση των σοφιστών και να κυκλοφορήσουν όσο επέτρεπαν οι τότε δυνατότητες αναπαραγωγής εγχειρίδια σχετικά με τους κανόνες της ρητορικής τέχνης και πάντως να συγκροτηθεί η ρητορική ακριβώς σε τέχνη με κανόνες και όρους.⁵ Τα εγχειρίδια, γενικά ή εξειδικευμένα, προέρχονταν από σχολές ή δασκάλους ρητορικής, αλλά, καθώς δεν επέζησαν από τη δίνη του χρόνου, έχουμε λίγες ενδείξεις για το περιεχόμενό τους, γνωρίζουμε όμως πως κατά βάση ήταν συνήθως πεπερασμένου εύρους με αναφορές σε συγκεκριμένες τεχνικές ή σε στοιχεία του ύφους, έχοντας εντέλει εφήμερο χαρακτήρα, ώστε να ανταποκρίνονται στις πρακτικές ανάγκες των σχολών.⁶

Η Ρητορική του Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης φαίνεται πως ήταν εκείνος που πρώτος ανέπτυξε αυτόνομα και ολοκληρωμένα αυτήν την τέχνη και μάλιστα με αξιώσεις θα λέγαμε επιστήμης, προσφέροντας το πιο έγκυρο, συστηματικό και συγκεντρωτικό έργο για το θέμα. Ο ίδιος αναφέρεται στους προγενέστερους συγγραφείς ρητορικών εγχειριδίων με εμφανή τη διάθεση ποιοτικής διαφοροποίησής του.⁷ Οι άλλοι έγραφαν συνήθως χωρίς συνείδηση της αποστολής της ρητορικής, έδιναν οδηγίες εξωτερικές ή ενδιαφέρονταν να διεγείρουν τα πάθη του κοινού με σκοπό την παραπλάνηση. Ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος που ασχολείται όχι απλώς με την τεχνική αλλά και με τη φύση και το σκοπό της ρητορικής, δηλαδή αντιμετωπίζει όχι μόνο σε (πρωτοφανέρωτο) εύρος αλλά και σε βάθος το θέμα.

Θα λέγαμε μάλιστα ότι, καθώς ενδιαφέρεται για την ουσία της, για την υπηρετηση εντέλει της (έστω πιθανής) αλήθειας, δίνει μια περισσότερο ηθική διάσταση στη ρητορική. Υπ' αυτό το πρίσμα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι δεν διαφωνεί απολύτως με τον Πλάτωνα, ο οποίος καταδικάζει τη ρητορική ως τεχνική παραπλάνησης και θόλωσης της κρίσης, ως ενδιαφερόμενη για το αληθοφανές και όχι για το αληθές,⁸ καθώς και ο Αριστοτέλης αποδίδει ανάλογες προθέσεις σε πολλούς

⁴ Θουκυδίδης, Ιστορία 3. 38, όπου ο Κλέωνας, επιτιμώντας τη στάση ευπιστίας των Αθηναίων απέναντι στους ρήτορες, τους ονομάζει «θεατές λόγων και ακροατές έργων», διαγράφοντας, μ' έναν τρόπο, ταυτόχρονα τη σχέση ρητορικής και θεάτρου.

⁵ Είναι αυτονόητο ότι κάνοντας λόγο για ρητορική τέχνη διακρίνουμε αυτήν από τον γενικά οργανωμένο και φροντισμένο λόγο, που ασφαλώς προϋπάρχει της εποχής για την οποία συζητάμε και βέβαια εκτιμάται σταθερά ήδη από το έπος, όπου το ίδιο το ηρωικό ιδανικό συμπεριλαμβάνει εκτός από τα πολεμικά κατορθώματα και τον επιτυχημένο λόγο (λόγων ρητήρ, έργων πρηκτήρ).

⁶ Υπήρχαν και εξω-ρητορικές περιπτώσεις πρόκλησης παθών στο πλαίσιο, ωστόσο, των εν γένει ρητορικών διαδικασιών, π.χ. δεν ήταν σπάνια η περίπτωση να σύρουν οι κατηγορούμενοι τις κλαίουσες οικογένειές τους στα δικαστήρια, για να προκαλέσουν τον οίκτο των δικαστών (ένας ακόμη συσχετισμός ανάμεσα στο θέατρο και τη ρητορική). Βλ. σχετικά Edith Hall «Δικαστικά δράματα: η δύναμη της θεατρικότητας στην αρχαία ελληνική δικανική ρητορική» στο *Πειθώ. 13 μελετήματα για την αρχαία ρητορική* (επιμ. Σπαθάρας, Τζαλλήλα), Σμίλη, 2003.

⁷ Πιθανότατα οι προγενέστεροι στους οποίους αναφέρεται ο Αριστοτέλης είναι ο Θεόδωρος, ο Θρασύμαχος, ο Κόρακας, ο Τεισίας, ο Ισοκράτης, αλλά και οι γνωστοί σοφιστές, που μνημονεύονται και στον πλατωνικό «Φαίδρο» ως συγγραφείς ρητορικών εγχειριδίων.

⁸ Ο Πλάτωνας επιτίθεται στη ρητορική κυρίως στα έργα του «Γοργίας» και «Φαίδρος». Για τη σχέση του Πλάτωνα με τη ρητορική βλ. Χλόη Μπάλλα *Πλατωνική πειθώ*, Πόλις, 1997. Για την υπεράσπιση της σοφιστικής ρητορικής απέναντι στην πλατωνική επίθεση βλ. Μ. Gagarin «Εικός και πειθώ: ο

προκατόχους του ή θεράποντες αυτής της τέχνης, χωρίς εντούτοις να απαρνείται την αξία της, θεωρώντας ότι αυτή μπορεί να υπηρετηθεί σωστά.

Ο όρος «ρητορική» αποδίδεται μέσω του Πλάτωνα στον Γοργία, ο οποίος στον ομώνυμο διάλογο την ορίζει ως «πειθούς δημιουργό». Ο Αριστοτέλης, από την άλλη, διαφοροποιείται εν μέρει ορίζοντάς την ως ικανότητα εύρεσης των κατάλληλων επιχειρημάτων, διαχωρίζοντάς την από το αποτέλεσμα, δηλαδή την επιτυχία, δηλαδή την πειθώ (προς την οποία, ωστόσο, ασφαλώς στοχεύει). Μάλιστα διευκρινίζει ότι η αποστολή της δεν είναι ακριβώς η διαμόρφωση μιας πλήρους πεποίθησης, αλλά η υπόδειξη της πιθανότερης εκδοχής, του σχετικά πειστικού, του «ενδεχόμενου πιθανού». Η ρητορική είναι δεμένη με την πιθανότητα, τη δυνατότητα. Το δεσπόζον χαρακτηριστικό της είναι η πληρότητα, το να μην παραλείπεται κανένα από τα μέσα, να χρησιμοποιείται ό,τι πειστικό υπάρχει σε κάθε θέμα.⁹ Κατά τον ίδιο τρόπο που ο γιατρός κάνει καλά τη δουλειά του αν επιλέξει το κατάλληλο φάρμακο για τον ασθενή του επιδιώκοντας την υγεία στο μέτρο του δυνατού, ακόμη και αν αυτός δεν γιατρευτεί, αφού αυτό μερικές φορές είναι αδύνατο, το ίδιο και ο ρήτορας οφείλει να επιλέξει, να επεξεργαστεί και να χρησιμοποιήσει τα κατάλληλα μέσα πειθούς, αλλά δεν κρίνεται από το αποτέλεσμα – μπορεί για διάφορους λόγους να μην πείσει, αυτό όμως δεν τον καθιστά μη ικανό ρήτορα. Το κύριο είναι να παράγει το όποιο αποτέλεσμα με το λόγο και εντός θέματος, όχι με άλλους τρόπους, όπως συχνά υποδείκνυαν οι προηγούμενοι (και οι επόμενοι).

Σε κάθε περίπτωση, η ρητορική ασχολείται με ζητήματα που εγείρουν διχογνωμία και απευθύνονται σε κρίση (και κατά κανόνα οι κρίσεις ισοδυναμούν με αποφάσεις). Το ενδιαφέρον είναι ότι η ρητορική ως τέχνη, όπως και η συγγενική της διαλεκτική, δεν επηρεάζεται από το εκάστοτε περιεχόμενο, μπορούν οι αρχές και οι όροι της να εφαρμοστούν σε οποιοδήποτε θέμα. Ο Αριστοτέλης υπεραμυνόμενος της ρητορικής απέναντι σε όσους ισχυρίζονται ότι, ακριβώς εξαιτίας αυτής της ιδιότητας, μπορεί να υπηρετήσει εξίσου το κακό και το καλό, επικαλείται το επιχείρημα ότι αυτό συμβαίνει με όλα τα καλά πράγματα, όπως τη σωματική δύναμη, τον πλούτο, κλπ.

Ο Αριστοτέλης οργάνωσε το έργο του σε τρία βιβλία:¹⁰ στο πρώτο καταπιάνεται με τα είδη του λόγου, στο δεύτερο με τα ήθη και τα πάθη, στο τρίτο με το λεκτικό. Γενικά το έργο είναι αναλυτικό, εξαντλητικό στο θέμα του με πολύ διεισδυτικές παρατηρήσεις. Συγκροτεί τη ρητορική σε σύστημα με ταξινομήσεις και ορολογία.¹¹

Πλάτων και η πρόιμη ελληνική ρητορική» στο *Πειθώ. 13 μελετήματα για την αρχαία ρητορική* (επιμ. Σπαθάρας, Τζαλλήλα), Σμίλη, 2003.

⁹ Αριστοτέλους Έργα. Τέχνη Ρητορική (Μετάφραση, εισαγωγή, επιμέλεια: Παντελής Μπασάκος), νήσος, 2016. (Εισαγωγή σ. 42).

¹⁰ Έχουν διατυπωθεί απόψεις (στη βάση κάποιων περιορισμένων επαναλήψεων και μάλλον επιφανειακών ανακολουθιών, π.χ. για τη χρήση των παθών) ότι η *Ρητορική* δεν είχε συγκροτηθεί εξ αρχής ως ενιαίο έργο, αλλά πρόκειται για δύο διαφορετικά έργα (διαχωρίζεται το τρίτο βιβλίο «Περί λέξεως») ή και περισσότερα που ένωσε η μεταγενέστερη γραμματεία. Επίσης έχει ειπωθεί ότι η αποκατάσταση του κειμένου περιέλαβε και κάποια διαφορετικά σχεδιάσματα ορισμένων κεφαλαίων ή ότι πρόκειται για σειρά διαλέξεων προς τους μαθητές της σχολής του σε διαφορετικούς χρόνους. Για την άρση της παραπάνω αναφερθείσας «ανακολουθίας», βλ. Μπασάκος, *ό.π.*, σ. 49-62.

¹¹ Η Amelie Oksenberg Rorty στο «Structuring Rhetoric» (*Essays on Aristotle's Rhetoric*, ed. Rorty, UCP, 1996) παρατηρεί ότι ο Αριστοτέλης ακολούθησε και εδώ τη συνήθη λογική του: περιέγραψε τη θεωρία και την τοποθέτησε στο χώρο των συναφών δραστηριοτήτων, καθόρισε το σκοπό και τα είδη της, ανέλυσε τα μέσα και τις τεχνικές.

Το θεμελιώδες στοιχείο που υπηρετεί το σκοπό της ρητορικής είναι η εύρεση και η ανάπτυξη των αποδείξεων, καθότι κατά τον Αριστοτέλη πειθόμαστε όταν έχει κάτι αποδειχθεί. Η διαδικασία παραγωγής απόδειξης σχετίζεται κατ' αρχάς με τη διαδικασία παραγωγής ρητορικού συλλογισμού (είτε απαγωγικού –ενθύμημα είτε επαγωγικού - παράδειγμα). Ενθύμηματα ονομάζει ο Αριστοτέλης τα επιχειρήματα της ρητορικής, που τα διαφοροποιεί από τους συλλογισμούς της τυπικής λογικής ως προς το γεγονός ότι αφενός είναι συντομότερα και πιο συμπυκνωμένα, αφετέρου φθάνουν σε αληθοφανή συμπεράσματα, πιθανά (η ρητορική, όπως είπαμε, λειτουργεί με βάση την πιθανότητα), απορρέουν, όμως, από δεδομένα κοινώς αποδεκτά. Πρέπει οι ακροατές να δέχονται τη βάση του συλλογισμού, ώστε το προκύπτον συμπέρασμα να έχει αποδεικτική και άρα πειστική αξία. Πρόκειται για θεμελιώδη ιδέα που εισάγει ο Αριστοτέλης: για να πείσει ο ρήτορας πρέπει να κινητοποιήσει εναύσματα ήδη ενυπάρχοντα στον ακροατή.¹² Προς τούτο πρέπει ο ρήτορας να στηρίζεται τόσο σε κοινές πεποιθήσεις ή σε γνωμικά όσο και στους λεγόμενους κοινούς τόπους, αφού η στοιχειώδης ψυχολογία του ακροατή απαιτεί την ταύτιση με τον ρήτορα και την ικανοποίηση που προκύπτει από αυτήν. Στο πλαίσιο αυτό ο Αριστοτέλης συστηματοποιεί τους τόπους, δηλαδή τις λογικές περιοχές, από όπου αντλούνται τα επιχειρήματα είτε για να στηρίζουν είτε για να αντικρούσουν μία θέση (ένα είδος μηχανισμών κατασκευής προκειμένων), παραθέτοντας 28 είδη τους, π.χ. τον τόπο του λιγότερο ή περισσότερο, τον τόπο των εκ των συνεπειών, κλπ.¹³ Σε κάθε περίπτωση ο ρήτορας πρέπει ν' αποφεύγει τις αοριστίες και τις γενικότητες.

Το σημαντικό όμως είναι ότι στη διαδικασία παραγωγής πειθούς οι αποδείξεις δεν στηρίζονται μόνο στη λογική επιχειρηματολογία, αλλά σε δύο ακόμη, εξίσου σημαντικά, στοιχεία: το ήθος του ομιλούντος και τα συναισθήματα που ο λόγος διεγείρει στο ακροατήριο, δηλαδή τα πάθη. Οι τρεις τρόποι πειθούς, τα τρία είδη αποδείξεων, λοιπόν, που προτείνει ο Αριστοτέλης, (ήθος, λόγος, πάθος) αναφέρονται στα τρία αναγκαία μέρη της διαδικασίας πειθούς, δηλαδή στον ρήτορα (ήθος), στο θέμα (λόγος), στο ακροατήριο (πάθος). Η πειθώ, η ρητορική προκύπτει από τη συνάντηση των τριών αυτών δρόμων.¹⁴

¹² Όπως τονίζει ο Pernot (*Η ρητορική στην αρχαιότητα*, Δαίδαλος, 2005, σ. 79), ο καλός ρήτορας πραγματώνει το μυστήριο της πειθούς (το να κατευθύνει κάποιον σε σκέψη που δεν είχε κάνει πριν) εκκινώντας από γνωστές και αποδεκτές προκειμένες. Η *Ρητορική* καταγράφει ακριβώς τον όγκο αυτών των προκειμένων και τα εξ αυτών προκύπτοντα μέσα πειθούς. Αναλόγως, ο Christof Rapp (*Εισαγωγή στον Αριστοτέλη*, εκδ. Οκτώ, 2012), διαπιστώνει ότι, ακριβώς επειδή η βασική σκέψη στη θεωρία της ρητορικής απόδειξης είναι ότι μπορούμε να πείσουμε τους ακροατές μας για μια υπόθεση αν δείξουμε ότι αυτή συνάγεται από μια άλλη υπόθεση, για την οποία ο ακροατής είναι ήδη πεπεισμένος, μια ρητορική των επιχειρημάτων έχει ανάγκη τη διαλεκτική ικανότητα, που σχετίζεται πρώτον με παραγωγές και δεύτερον με παραγωγές από αναγνωρισμένες απόψεις (γι' αυτό και η περίφημη εναρκτήρια πρόταση της *Ρητορικής* υποστηρίζει ότι η ρητορική είναι «το σύστοιχο - το ανάλογο - της διαλεκτικής»).

¹³ Με τους τόπους ασχολήθηκε ο Αριστοτέλης στο έργο του «Τοπικά». Γενικά, τα επιχειρήματα της ρητορικής ταξινομούνται κατά δύο τρόπους: τη λογική μορφή (ενθύμημα, παράδειγμα) και το περιεχόμενο (κοινοί και ειδικοί τόποι).

¹⁴ Ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος που εισηγείται αυτή την αξιοσημείωτη τριπλή σύνθεση των ρητορικών μέσων πειθούς. Ο I. Düring (*Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*. Α' τόμος, ΜΙΕΤ, 2015, σ. 231), ωστόσο, αν και δέχεται την ανεξαρτησία όσο και τη σημασία αυτής της ανάπτυξης, παρατηρεί ότι υπήρχε το πρότυπο του *Φαίδρου* (271 b), όπου ο Σωκράτης αναφέρεται στην ανάγκη του ρήτορα να βάλει σε τάξη τα γένη των λόγων, τα γένη της ψυχής και τα πάθη τους, προκειμένου να προσαρμόσει στο καθένα την απόπειρα πειθούς.

Η σημασία της επίδρασης του χαρακτήρα του ομιλητή στην παραγωγή πειθούς, που τόσο τονίζεται από τον Αριστοτέλη, πρέπει πάντως να προκύπτει αποκλειστικά από το λόγο του και όχι από την ιδέα που έχουμε από πριν γι' αυτόν. Πώς, δηλαδή, παρουσιάζεται ο ίδιος στο λόγο του (και πρέπει να παρουσιάζεται ως φρόνιμος, ενάρετος και ευνοϊκά διακείμενος προς το ακροατήριο), ωστόσο εδώ αξίζει να αναρωτηθούμε κατά πόσον αυτό θα μπορούσε να υπάγεται σε μια μεθοδευμένη και υποκριτική αυτοπαρουσίαση σε αντίθεση με τα πιο αντικειμενικά δεδομένα που πιθανότατα κομίζει η ίδια η παρουσία του ρήτορα και όσα γνωρίζουμε από πριν για το ποιόν του.

Η σημασία των παθών, από την άλλη, είναι προφανής: το ακροατήριο κρίνει διαφορετικά υπό το κράτος διαφορετικών συναισθημάτων. Ο Αριστοτέλης τα ορίζει ως μεταβολές που φέρνουν αλλαγές στην κρίση των ατόμων, συνοδευόμενα από πόνο ή ευχαρίστηση, και αναφέρεται εκτενώς σε 12 πάθη (οργή, πραότητα, φιλία, μίσος, φόβος, θάρρος, ντροπή, εύνοια, οίκτος, αγανάκτηση, φθόνος, ζήλια), τα οποία τα αναλύει ως προς το τι σημαίνουν (πώς αισθάνεται αυτός που τα βιώνει), πώς δημιουργούνται, προς ποιους κατευθύνονται. Και καθώς τα πάθη συσχετίζονται με τα ήθη, τον χαρακτήρα του ακροατηρίου, ο ρήτορας πρέπει να γνωρίζει και στοιχεία αυτών, δηλαδή να κατέχει τις στερεότυπες μορφές συμπεριφοράς και σκέψης ανάλογα με την ηλικία, την τάξη, κλπ. Έτσι, το έργο περιλαμβάνει ευρέα κεφάλαια για τον χαρακτήρα των νέων, των γέρον, των πλουσίων, κλπ., κεφάλαια που θεωρούνται αξεπέραστα ως προς τη διεισδυτικότητά τους. Η ρητορική, λοιπόν, συνδέεται άμεσα με τη μελέτη του χαρακτήρα. Με άλλα λόγια, εισάγεται η ψυχολογία στο οπλοστάσιο των αποδείξεων. Για τον Αριστοτέλη ο χαρακτήρας συνίσταται σε εκείνες τις μακρόπνοες ποιότητες, τις φυσικές ικανότητες και συνήθειες που καθοδηγούν την επιλογή, είναι η φύση και η δεύτερη φύση του ατόμου. Ο χαρακτήρας δεν συγκροτείται μόνο από φυσικά στοιχεία, αλλά και από αυτά που απασχολούν το άτομο λόγω ηλικίας ή συνθηκών.¹⁵

Το ενδιαφέρον είναι ότι στον Αριστοτέλη, όπως επισημαίνει και η Μάρθα Νιουσμπάουμ,¹⁶ τα συναισθήματα έχουν και γνωστική βάση, σχετίζονται με τις πεποιθήσεις και άρα αλλάζουν αν αλλάξουν οι πεποιθήσεις, είναι σε ένα βαθμό λογικά. Άλλωστε, το ζητούμενο είναι ακριβώς τα συναισθήματα να δημιουργηθούν ή να

¹⁵ Η Rorty (ό.π.), αφού επισημαίνει ότι υπάρχει διαφορά στο πώς ορίζεται ο χαρακτήρας στα *Ηθικά Νικομάχεια* (προκαθορίζει επιλογές και δράση και αποκαλύπτει την ηθική του υπόσταση) και στη *Ρητορική* (δεν έχει συνάφεια με στόχους), διαπιστώνει ότι για ειδικούς σκοπούς, όπως της *Ρητορικής*, τα άτομα χαρακτηρίζονται από τα γενικά χαρακτηριστικά τους. Λέγοντας για κάποιον ότι είναι νεαρός δημοκράτης ή γέρος αριστοκράτης δίνεις έναν αδρό οδηγό για τα πιστεύω του ή τις συνήθειές του και τις επιθυμίες του. Μ' αυτή την έννοια, δύο άτομα του ίδιου χαρακτηρολογικού τύπου μπορεί να διαφέρουν στην αρετή στο βαθμό που οι σκοποί τους διαμορφώνουν τις επιθυμίες και τις ενέργειές τους. Η ψυχολογία της *Ρητορικής* σχηματίζει ένα ζεύγος χαρακτήρων και παθών ως ενεργητικά και παθητικά στοιχεία που καθορίζουν την κρίση και τις επιλογές του ατόμου. Ο Αριστοτέλης τονίζει την ενεργητική πλευρά του χαρακτήρα: οι έξεις του ατόμου διαμορφώνουν τα πλαίσια της σκέψης και των επιθυμιών του, θέτουν το πλαίσιο της δραστηριότητας, που ίσως δεν χρειάζεται κάποιον εξωτερικό παράγοντα για να ενεργοποιηθεί. Αντιθέτως, τα πάθη προέρχονται από αλλαγές που γεννιούνται από εξωτερικές αιτίες. Ο βαθύς χαρακτήρας επηρεάζει, π.χ. ένας γενναίος βρίσκει μικροπρεπές να φοβηθεί.

¹⁶ Για την ανάπτυξη αυτής της ιδέας, βλ. Martha Nussbaum: «Aristotle on emotions and rational persuasion» στο *Essays on Aristotle's Rhetoric*, ed. Rorty, UCP, 1996.

απομακρυνθούν λογικά με το λόγο και το επιχείρημα. Ας χρησιμοποιήσουμε το παράδειγμα του φόβου από τον Αριστοτέλη. «Αφού ο φόβος είναι μια ταραχή για επερχόμενο οδυνηρό κακό, κανείς δεν φοβάται αν σκέφτεται ότι δεν θα πάθει κάτι». Έτσι η πεποίθηση συνδέεται με το συναίσθημα. Επίσης ο φόβος αυξάνεται από την αίσθηση ότι το επερχόμενο πάθημα θα είναι ανεπανόρθωτο και ότι καμιά βοήθεια δεν θα υπάρξει, αλλά απομακρύνεται από την πεποίθηση πως ό,τι ήταν να πάθει κάποιος το έπαθε. Με άλλα λόγια, ο φόβος είναι μια σύνθετη ανθρώπινη εμπειρία με πλούσια εμπρόθετη γνώση του αντικειμένου, που βασίζεται σε πεποιθήσεις και κρίσεις πολλών ειδών. Το συναίσθημα είναι, λοιπόν, ένα φαινόμενο που συνδέεται μεν με την ανθρώπινη φύση αλλά ταυτόχρονα είναι θεμελιακά δεμένο με τη γνώση, δεν είναι αντίθετο στη λογική.¹⁷ Αυτή η σύλληψη επιτρέπει στον Αριστοτέλη να διαβεβαιώνει ότι η επίκληση στο συναίσθημα, που συχνά βρίσκεται στην καρδιά της ρητορικής, δεν είναι μια πέραν της λογικής προσπάθεια γοητείας, δεν είναι αναγκαστικά ένας τρόπος να παραπλανάς τον κόσμο ή να αποφεύγεις κρίσιμες απαντήσεις, αλλά μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την πειθώ φέρνοντας στη γνώση του κόσμου γεγονότα και δεδομένα. Έτσι, η συναισθηματική αντίδραση είναι λογική, νοήμων συμπεριφορά βασισμένη σε ανθρώπινη γνωστική λειτουργία.

Εντέλει, η αναφορά στα πάθη, η νομιμοποίηση της διέγερσης παθών στο ακροατήριο δεν αντιφάσκει, όπως θα φαινόταν εκ πρώτης όψεως τόσο με την κριτική προς τους προηγούμενους όσο και κυρίως με την ανάδειξη της αξίας του επιχειρήματος ως κυρίαρχου μέσου πειθούς. Εξάλλου, και ως προς τον τρόπο χρήσης τίθεται ως προϋπόθεση το στοιχείο της αλήθειας, της πραγματικότητας: η διέγερση ενός πάθους δεν πρέπει να είναι παραπλανητική και ψευδεπίγραφη (π.χ. επίκληση του φόβου στην περίπτωση πραγματικού κινδύνου, π.χ. εχθρικής απειλής), ενώ, και πάλι, αυτή πρέπει να γίνεται πάντα μέσω του λόγου και εντός του θέματος. Υπ' αυτήν την έννοια, η διέγερση συναισθημάτων δεν αμβλύνει την κρίση, απεναντίας την υποβοηθά.

Γενικά, ο Αριστοτέλης διαμορφώνει, θα μπορούσαμε να πούμε, μια ηθική, μια τίμια ρητορική. Ο ρήτορας πρέπει να έχει αίσθηση δικαίου και αντίληψη περί κοινωνικού συμφέροντος. Δεν ψεύδεται ούτε παραπλανά, απλώς έχοντας μελετήσει και επιλέξει την προσφορότερη λύση προσπαθεί να περάσει το μήνυμα σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο εύρος ακροατηρίου. Η Ρητορική τον βοηθά σ' αυτή τη μεταβίβαση, αλλά και στην ανάλογη διερεύνηση που έχει προηγηθεί. Ο στόχος είναι η πληρέστερη δυνατή εκλογίκευση της κρίσης.

Ο Αριστοτέλης δηλαδή, όπως διαπιστώνει και ο Περνός,¹⁸ συμφιλιώνει την ηθική απαίτηση με τη ρητορική αξίωση, την αξιολογική ουδετερότητα της τεχνικής με τις φιλοσοφικές απαιτήσεις, πράγμα ξεκάθαρο, παρά την αναγκαστική ενασχόληση με φαινομενικά ενθυμήματα και ημαρτημένους τρόπους, τους οποίους μπορεί ασφαλώς

¹⁷ Όπως παρατηρεί και ο Brian Ogren («Aristotle's Rhetoric and the cognition of being: human emotions and the rational – irrational dialectic», *Minerva - An Internet Journal of Philosophy*, Vol. 8, 2004), για τον Αριστοτέλη το συναίσθημα γεννιέται από την αλληλεπίδραση του λογικού και μη λογικού μέρους της ανθρώπινης ψυχής, από τη συνάντηση του είναι, της συνείδησης του είναι και της διαλεκτικής σχέσης με την περιοχή του καθαρού λόγου. Ο Ogren, πάντως, εντυπωσιάζεται από το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης, παρά την εμμονή του για οργάνωση και κατηγοριοποίηση, δεν καταχωρεί τον πλήρη κατάλογο των συναισθημάτων και τη συστηματική τους εξέταση στο έργο του *Περί ψυχής*, αλλά στη *Ρητορική* του.

¹⁸ Pernot, ό.π., σ. 95.

κάποιος μη ηθικός να ακολουθήσει και να λειτουργήσει παραπλανητικά. Η επιδίωξη της αλήθειας και η πεποίθηση για την επικράτηση του δικαίου έναντι του αδίκου, που ο Αριστοτέλης άλλωστε τα θεωρεί και πειστικότερα, είναι επανερχόμενη στο έργο. Ο ρήτορας οφείλει να στηρίζεται στη μελέτη της πολιτικής, της ηθικής, της λογικής.

Ο πολιτικός λόγος στη *Ρητορική*

Πέρα από τα παραπάνω, ο Αριστοτέλης κάνει πρώτος αυτός μια επιπλέον διάκριση, που θεωρείται πολύ σημαντική. Διακρίνει τρία είδη λόγων: τους συμβουλευτικούς (πολιτικούς), τους δικανικούς και τους επιδεικτικούς (πανηγυρικούς), που αντιστοιχούν σε τρία είδη ακροατηρίου.¹⁹ Στις δύο πρώτες και πιο σοβαρές περιπτώσεις οι ακροατές του λόγου είναι και (αποφασιστικοί) κριτές (και κρίνουν στην πρώτη περίπτωση για τα μελλοντικά και στη δεύτερη για τα παρελθόντα).

Ο Αριστοτέλης θεωρούσε ως σημαντικότερο τον πολιτικό λόγο, γιατί αυτός αφορά τους πάντες,²⁰ ενώ ο δικανικός π.χ. μόνο τους διαδίκους. Μάλιστα εδώ η κρίση επί των συμβουλών που δίνει ο ρήτορας θα επηρεάσει τους ίδιους τους κριτές, το ίδιο το ακροατήριο. Ο πολιτικός λόγος αναφέρεται πάντα σε ζητήματα που εμπίπτουν στον χώρο των δυνατοτήτων μας, που εξαρτώνται από εμάς (είναι ανώφελο να συζητηθούν τα αδύνατα και τα αναγκαστικά). Ο πολιτικός ρήτορας επιδιώκει να προτρέψει προς κάποια ενέργεια ή να αποτρέψει από αυτήν, αναφέρεται δηλαδή στα μέλλοντα, στοχεύοντας εντέλει στην ευδαιμονία της πόλης. Πρέπει να αναπτύξει ισχυρισμούς που θα επιβεβαιωθούν ή θα διαψευστούν. Πρέπει επίσης να υπολογίσει όχι απλώς τα ήθη του ακροατηρίου του, αλλά και το ήθος του πολιτεύματος. Εδώ παίζουν κύριο ρόλο τα επιχειρήματα που σχετίζονται πρώτιστα με το συμφέρον ή το επιζήμιο και δευτερευόντως με πεδία που αντλούνται από τα άλλα είδη, δηλαδή το δίκαιο και το άδικο (ο Αριστοτέλης μάλιστα θεωρεί το δίκαιο στοιχείο του γενικού συμφέροντος), το καλό και το κακό κι ακόμη για το δυνατό και το αδύνατο. Θα μπορούσε, βέβαια, κάποιος να παρατηρήσει ότι οι διάφορες κατηγορίες επιχειρημάτων βρίσκονται κάποτε και σε αντιπαράθεση, καθότι π.χ. το ωφέλιμο για την πόλη μπορεί να μην αντιπροσωπεύει το δίκαιο (π.χ. η στάση προς τους συμμάχους που αποστατούν ή σήμερα στο θέμα των προσφύγων) και επ' αυτού μπορεί να δομηθεί η πολιτική αντιπαράθεση. Επίσης σημαντικό ρόλο παίζουν τα παραδείγματα, στην περίπτωση του πολιτικού λόγου κυρίως τα αληθινά, δηλαδή τα ιστορικά, και κατά δεύτερο λόγο τα πλαστά, τα παραβολικά, εφόσον αναδεικνύουν εύστοχα την αναλογία με την παρούσα ιστορική στιγμή.

Ο πολιτικός ρήτορας πρέπει επίσης να γνωρίζει άριστα τα σχετικά θέματα για να συμβουλευθεί, πρέπει να έχει γνώσεις για τα πολιτεύματα, τα στρατιωτικά, τα οικονομικά, τα νομοθετικά, αλλά φυσικά και για ό,τι σχετίζεται με το καλό, το ωφέλιμο, κλπ. Ο Αριστοτέλης τονίζει ιδιαίτερα το θέμα της γνώσης στην πολιτική επιχειρηματολογία.²¹ Σε κάθε περίπτωση, η δυνατότητα πειθούς αποτελεί στοιχείο μιας

¹⁹ Ο I. During (ό.π., σ. 236) θεωρεί ότι αυτή η διάκριση υπήρχε παραδοσιακά, αλλά ο Αριστοτέλης την προσδιόρισε ως προς το αντικείμενο και τον σκοπό (χρήσιμο, δίκαιο, καλό) με όρους γνωστούς από τη φιλοσοφία του.

²⁰ Χαρακτηριστική για τη σημασία του πολιτικού λόγου είναι η ταύτιση του όρου «ρήτωρ» με την έννοια «πολιτικός», που επικράτησε ήδη από τα τέλη του 5^{ου} και κατά τον 4^ο αιώνα. Βλ. περισσότερα στο Josiah Ober: *Μάζες και ελίτ στη δημοκρατική Αθήνα*, Πολύτροπον, 2003, σ.172-176.

²¹ Κατά τον I. During (ό.π., σ. 236), ο ρήτορας δεν χρειάζεται να έχει επιστημονικές, δηλαδή ακριβείς γνώσεις, αλλά εξειδικευμένες πρακτικές γνώσεις.

πολιτικής που βασίζεται στο διάλογο και την επικοινωνία, ενώ «η συστηματική ενασχόληση με την πολιτική επιχειρηματολογία λειτουργεί ως προϋπόθεση ισορροπίας και συναίνεσης για την κοινωνική σταθερότητα της δημοκρατίας ... διαμορφώνοντας μια πρόσωπο με πρόσωπο κοινωνία, όπου η πολιτική επικοινωνία παίζει καθοριστικό ρόλο»²².

Εννοείται ότι ιδιαίτερα ο πολιτικός ρήτορας δεν αρκεί να διεγείρει πάθη, πρέπει να τα σταθεροποιεί, αφού, αν δεν το κάνει, οι ακροατές θα μετακινηθούν από τον επόμενο ρήτορα, άρα πρέπει να συσχετίσει τα πάθη με σταθερές δομές κινητοποίησης (γι' αυτό πρέπει να ξέρει τον χαρακτήρα), πρέπει να απευθύνεται στα ισχυρά συμφέροντα και τις επιθυμίες.

Σ' αυτό το σημείο έχει σημασία και το λεκτικό, που έρχεται να συνεπικουρήσει σ' αυτήν την εδραίωση.²³ Αυτό που επιδιώκει ο ρήτορας μεταφέρεται με την καθαρότητα, την ενάργεια, το ύφος, το ρυθμό του λόγου, τη γλώσσα, την ορθότητα της διατύπωσης, τα σχήματα λόγου, αλλά και την υπόκριση (τον τρόπο παρουσίασης, εκφοράς: ο ρήτορας πρέπει να μετέχει συναισθηματικά στην εκφώνηση του λόγου).

Ο Αριστοτέλης θεωρούσε ως κυριότερη αρετή του ύφους τη σαφήνεια και την απουσία επιτήδευσης, κι αυτό για τον απλό λόγο ότι αν ο λόγος δεν γίνεται κατανοητός δεν εκπληρώνει τον προορισμό του. Μάλιστα θεωρούσε προτιμότερο να γράφεις χωρίς καμία τέχνη, αφού, όπως λέει, ο άτεχνος λόγος δεν είναι μεν ωραίος, αλλά ο επιτηδευμένος είναι άσχημος. Έκανε λόγο για το πρόπον ύφος ανάλογα με την υπόθεση, ούτε πιο υψηλό ούτε πιο χυδαίο απ' όσο αρμόζει. Τότε, έλεγε, γινόμαστε πιστευτοί, ειδάλλως φαινόμαστε προσποιητοί. Το ίδιο και με το λεκτικό, κατάλληλο είναι το πρόπον, δηλαδή το αρμόζον προς τα πάθη και τα ήθη αλλά και προς το θέμα, αφού έτσι υποβάλλει την αίσθηση ότι ο ρήτορας λέει την αλήθεια. Αντιπαθούσε τη μεγαληγορία και τις γενικότητες,²⁴ προτιμούσε την κυριολεξία, αλλά έδινε χώρο και στη μεταφορά, όπως και δευτερευόντως στην παρομοίωση (εικόνα), στο βαθμό που υπηρετεί βέβαια το θέμα και την κατανόηση, γιατί ζωντανεύει το λόγο, σα να λέμε ο λόγος παίρνει σάρκα και οστά, γίνεται ένα σώμα που αποκαλύπτει τα πάθη του. Η μεταφορά, που αναλύεται εκτενώς, όπως και όλα τα άλλα, στοχεύει να πείσει όσους δεν κινητοποιούνται με την κυριολεξία. Η μεταφορική χρήση γίνεται κυριολεκτική ερμηνεία. Η γλώσσα, από την άλλη, δεν πρέπει να είναι ποιητική, δεν πρέπει να κερδίζει την προσοχή και να γοητεύει έναντι του περιεχομένου. Κι ακόμα συνιστούσε τη χρήση εκφράσεων, όπως «όλοι ξέρουμε ότι», οπότε ποιος θα τολμούσε να παραδεχτεί ότι δεν το ξέρει ή το «θα σας πω κάτι σημαντικό», οπότε εξασφαλίζεται η

²² Γ. Μανιάτης: «Σχέση πολιτικής και ηθικής», σ.75 στο *Πολιτική επικοινωνία και ηθική θεωρία* (Πανεπιστημιακές σημειώσεις ΕΜΜΕ).

²³ Τα ζητήματα αυτά, όπως και τα της ρητορικής τάξης, τα πραγματεύεται στο τρίτο βιβλίο της Ρητορικής, που έχει την ακόλουθη διάταξη: 11 κεφάλαια με θέματα ύφους και 8 με τη διάταξη των μερών του λόγου.

²⁴ Στο σημείο αυτό, ωστόσο, αξίζει να αναφέρουμε ότι σε ένα κεφάλαιο του 3^{ου} βιβλίου περί λεκτικού (που ίσως προκαλεί κάποια προβλήματα ερμηνείας) ο Αριστοτέλης διακρίνοντας τις ιδιότητες που οφείλει να έχει το λεκτικό των τριών ειδών λόγου εκτιμά ότι ειδικά στον πολιτικό λόγο το λεκτικό θα μπορούσε να είναι πιο γενικόλογο (από αυτό του δικανικού π.χ.), παρομοιάζοντάς το με τη ζωγραφική (σκιαγραφία), από την άποψη ότι όσο περισσότερα πράγματα ζωγραφίζονται σε έναν πίνακα, από τόσο μεγαλύτερη απόσταση πρέπει να τα βλέπει κανείς (όσο περισσότερος είναι ο όχλος τόσο μεγαλύτερη η απόσταση θέασης) Έτσι, η μεγάλη ακριβολογία είναι περιττή και φαντάζει άσχημα και στους πίνακες και στους πολιτικούς λόγους.

προσοχή. Γενικότερα, όπως και στο θέατρο, έτσι και στη ρητορική υπήρχαν συμβάσεις τόσο για τους ρήτορες όσο και για το κοινό.

Η διαχρονικότητα της *Ρητορικής*. Ο πολιτικός λόγος σήμερα

Αν και η Ρητορική του Αριστοτέλη δεν άσκησε επίδραση στην κατοπινή αρχαιότητα, αφού η ρητορική αντιμετωπίστηκε ως τυπική μόνο τέχνη και κυριάρχησαν άλλα πρότυπα,²⁵ και παρότι μάλλον ξεχάστηκε μέχρι τον Μεσαίωνα και το ενδιαφέρον γι' αυτήν αναζωπυρώθηκε μεν κατά την Αναγέννηση, αλλά ουσιαστικά αναγνωρίστηκε μόλις τον 19^ο αιώνα ως το θεμελιακό έργο του είδους, εντούτοις πρόκειται για ένα έργο με αναμφισβήτητη διαχρονική αξία.

Με μιαν έννοια, σχεδόν 2400 χρόνια μετά, μπορούμε να πούμε πως δεν άλλαξε τίποτε, εξωτερικά τουλάχιστον, σε σχέση με τη ρητορική τέχνη (μόνο έχουν προστεθεί κάποια μέσα, όπως η εικόνα). Οι προτάσεις της Ρητορικής του Αριστοτέλη εξακολουθούν να αποτιμώνται μεθοδολογικά ως θεμελιώδεις, π.χ. για την ιδιαίτερη σημασία του ήθους του ακροατηρίου στην πολιτική απεύθυνση, (το να γνωρίζεις το κοινό θεωρείται απαραίτητο στοιχείο και της σημερινής πολιτικής και όχι μόνο επικοινωνίας), για το ρόλο των παθών και της διέγερσής τους στην πολιτική επικοινωνία, για την ειδική σημασία της επιχειρηματολογίας και την οικοδόμησή της στον πολιτικό λόγο.

Από την άλλη, ο Αριστοτέλης τονίζει τη χρήση της ρητορικής ορθότητας, όχι της ρητορικής παρέκκλισης. Έχει σημασία να αρθρώνεται ο (πολιτικός εν προκειμένω) λόγος με βάση τη λογική, να διεκπεραιώνεται με σκοπό την αληθοφανή πιθανότητα, να αρθρώνεται με βάση το θέμα και την τεκμηριωμένη θέση, όχι περιφερειακά αυτού, να μην είναι γενικόλογος και αόριστος. Η απαίτηση αυτή μάλλον δεν περιγράφει τη σύγχρονη πολιτική ρητορική. Παρά την επιφύλαξη μιας ενιαίας τοποθέτησης για τον πολιτικό λόγο (που μοιάζει α-πολιτική), εντούτοις, επειδή έχει καθιερωθεί ένα πρότυπο το οποίο εν πολλοίς ακολουθείται, αλλά και για λόγους συντομίας, θα μιλήσουμε συνολικά. Ας πάρουμε το παράδειγμα της διέγερσης του πάθους και ειδικά του φόβου. Για τον Αριστοτέλη αυτή πρέπει να συμβαίνει όταν υπάρχει πραγματική βάση, όπως είπαμε, όχι παραπλανητικά. Αν θυμηθούμε την επίκληση φόβου στη ρητορική κομμάτων και καναλιών στις πρόσφατες εκλογικές αναμετρήσεις σχετικά με τον κίνδυνο εξόδου από το ευρώ, από την ΕΕ, οικονομικής χρεωκοπίας, κλπ., θα δούμε ότι, καθώς άλλωστε διαψεύστηκαν, δεν εδράζονταν σε πραγματικά δεδομένα. Επρόκειτο δηλαδή για παρέκκλιση. Ο φόβος έγινε ο ίδιος πολιτικό επιχείρημα.²⁶ Ο σύγχρονος

²⁵ Όπως γράφει και ο I. During (ό.π., σ. 234-6), η αριστοτελική ρητορική, κατά περίεργο τρόπο, δεν άσκησε σχεδόν καμιά επίδραση στη μεταγενέστερη σχετική θεωρία και γραμματεία. Ο Θεόφραστος έγραψε ένα έργο με εστίαση στο λεκτικό. Ίσως θεωρήθηκε απαρχαιωμένο ακόμη και για τον Περίπατο το κράμα ηθικής, ψυχολογίας και θεωρίας της ρητορικής που εισήγαγε ο Αριστοτέλης. Ακόμη και ο Κικέρωνας δεν εμβάθυνε στο θέμα της ψυχολογίας. Γενικότερα, κυριάρχησε το σύστημα του Ερμαγόρα και η αντιμετώπιση της ρητορικής ως τυπικής μόνο τέχνης. Συχνά μάλιστα έφθασε και στρεβλωμένη στους μεταγενέστερους, αν τουλάχιστον κρίνουμε από την παράφραση του Χομπς, ο οποίος περιλαμβάνει στον ίδιο τον ορισμό της αριστοτελικής ρητορικής ό,τι ο ίδιος ο Αριστοτέλης είχε αφήσει απ' έξω: την ιδιοτέλεια του ρήτορα για την αποτελεσματικότητα του λόγου. Βλ. σχετικά στο επίμετρο του Π. Μπασάκου «Ο Τόμας Χομπς και το τέλος της κλασικής ρητορικής» στο Τ. Χομπς: *Η τέχνη της ρητορικής*, Ηριδανός, 2016.

²⁶ Κατά τον Κύρκο Δοξιάδη (*Προπαγάνδα*, νήσος, 2016), θα μπορούσε αυτό το επιχείρημα να καταταχθεί στα όρια της προπαγάνδας, αφού, κατά τον συγγραφέα, αυτού του είδους ο λόγος επεμβαίνει πάνω στα πράγματα με «βία» για να τα μεταλλάξει δημιουργικά.

πολιτικός λόγος στοχεύει περισσότερο στη χρήση και στην πρόκληση ψευδεπίγραφων παθών, παρά στην ώριμη κρίση, όπως ήταν ο στόχος του Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης σέβεται τον κριτή και απαιτεί απ' αυτόν εκλογικευμένη κρίση και όχι υπακοή, όχι υποταγή (γι' αυτό άλλωστε στρέφει το βάρος στο περιεχόμενο του λόγου, στο αντικείμενό του), αντίθετα με τον σύγχρονο πολιτικό λόγο.²⁷

Και περαιτέρω, ας αναρωτηθούμε (ρητορικά) πόσο ο σημερινός πολιτικός λόγος είναι ουσιαστικά πολιτικός; Πόσο λειτουργεί με βάση το επιχείρημα και τη γνώση; Πόσο στοχασμό περιέχει; Πόσο βλέπει προς το μέλλον;

Κι αν προφανώς εξακολουθεί να αντλεί την επιχειρηματολογία του από τις δεξαμενές του συμφέροντος, του δικαίου, του καλού, του δυνατού (αλλά και των κοινών αφετηριακών τόπων) με ποιον τρόπο το διαχειρίζεται; Πώς, για παράδειγμα, το επιχείρημα από το «καλόν» συγκρούεται με το επιχείρημα από το «δυνατόν», για να πλάσει ένα ιδιότυπο επιχείρημα από το «ωφέλιμον» («δεν είναι καλό, αλλά δεν μπορούμε να κάνουμε διαφορετικά» για τη δυνατότητα αντίστασης στις επιταγές των δανειστών), ένα είδος αναγκαίου κακού (και τα αναγκαία δεν συζητούνται).

Στον Αριστοτέλη ο πολιτικός λόγος λέγεται και είναι συμβουλευτικός, ο ρήτορας δίνει (συγκεκριμένες) συμβουλές. Σήμερα ισχύει αυτό;

Ασφαλώς, στις μέρες μας έχουν αλλάξει οι συνθήκες της επικοινωνίας, που έχουν διαμορφώσει διαφορές και στην εκφορά του πολιτικού λόγου: η άμεση επικοινωνία της αρχαιότητας έγινε διαμεσολαβημένη (και οι μηχανισμοί διαμεσολάβησης ανάμεσα στον πολιτικό λόγο και το κοινό, π.χ. τα τηλεοπτικά κανάλια, συχνά υποκαθιστούν το πολιτικό επιχείρημα με την ίδια την είδηση και τον τρόπο παρουσίασής της), ενώ η κατά βάση προφορική κοινωνία της αρχαιότητας μετατράπηκε όχι απλώς σε γραπτή αλλά κυρίως σε εικονιστική (με κυρίαρχη την τηλεοπτική εικόνα), και μοιάζει μάλιστα σαν η συντομία και η ταχύτητα της εικόνας να έχει συμπαρασύρει και τον (πολιτικό) λόγο να γίνει σύντομος, συνθηματολογικός, αποτρεπτικός της ανάπτυξης επιχειρήματος (βλ. και τους κανόνες διεξαγωγής των λεγόμενων ντιμπέιτ).

Και κάτι ακόμα πολύ σημαντικό: Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αριστοτέλης σε κανένα σημείο της Ρητορικής δεν αναφέρεται σε επίθεση στο ήθος του αντιπάλου, ένα στοιχείο το οποίο σήμερα – και όχι μόνο – κατεξοχήν κυριαρχεί. Ο ρήτορας στον Αριστοτέλη επιβάλλεται με το δικό του (ενάρετο) ήθος και όχι μέσω της μείωσης του αντιπάλου. (Βεβαίως, εδώ επισημαίνουμε το κατά τεκμήριο εκ των προτέρων υπονομευμένο ήθος του σύγχρονου πολιτικού ρήτορα και τη συνακόλουθη αμφισβήτηση της πολιτικής ρητορικής συνολικά.)²⁸

²⁷ Θα έλεγε κανείς ότι η αμφισημία του όρου πείθομαι, η σημασία του οποίου στα αρχαία ελληνικά εκκινούσε από το «πειθομαι» και έφθανε στο «υπακούω» και το «πειθαρχώ» επηρέασε την κατοπινή ρητορεία και την αντίληψή μας γι' αυτήν.

²⁸ Χαρακτηριστικό της σημερινής επιφύλαξης απέναντι στον οργανωμένο (και δη πολιτικό) λόγο (που πάντως εκφραζόταν και στην αρχαιότητα) είναι και η συχνά απαξιωτική χρήση του όρου «ρητορική», που συνήθως ταυτίζεται με τον κενό, βερμπαλιστικό ή τον σκόπιμα παραπλανητικό λόγο.

Αν τα συνυπολογίσουμε όλα αυτά, θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η σημερινή πολιτική ρητορεία ακολουθεί ίσως την τεχνική αλλά όχι την τέχνη του Αριστοτέλη, τον τύπο αλλά όχι την ουσία της. Δεν υπηρετεί τις αρχές του. Δεν είναι γνήσια κληρονόμος του.

Για την υγεία της δημόσιας ζωής και του πολιτικού διαλόγου, πάντως, μακάρι να μπορούσε να γίνει!

Γιούλη Χρονοπούλου, δρ. φιλολογίας ΕΚΠΑ